

Թէ այն անտառին մէջն էի՝ որ իմ ոճրա-
գործութեանս հանդիսարանն եղաւ։
Քանի մը անգամ երբ այն ժամանակը
կը հասնէի հոն որ դեռ լուսինը կը
փայլէր, եղևնեաց ու շոճից պուրա-
կացը ստուերներն խռովեալ երևակա-
յութեանս մէջ չարագուշակ և ահար-
կու երևոյթներ կ'արթնցնէին։ Շատ
անգամ երբ չորս կողմն պատող լու-
թեան մէջ, քրտանց մէջ թաթխուած՝
մեծագոյն ջանիւ աշխատիլ կը սկսէի,
կարծես թէ անտառին մէջ տեղէն ե-
կող երկայն հառաչանք մը կը լսէի։
շտապաւ այն կողմը կը վազէի, բայց ոչ
զոք կը տեսնէի, և անշուշտ մէկ մը չկար
հոն։

Քիչ ժամանակէն այն անտառը ինծի
համար ըսէի չարչարանաց տեղ մը դար-
ձաւ. և ամեն առաւօտ հոն երթա-
լուս ժամանակ ինքզինքս բռնադատելու
պէտքը կը զգայի. և միայն արբային հրա-
մանացը հնազանդելու ոգւով կը հաւա-
նէի հոն երթալու։ Ամեն տերևի չրչիւ-
նը, ամեն ականջիս դարնող թեթե-
շշնջին մը զարհուրելի կերպով կը տադ-
նապէր զիս, և վախէս ու սարսափէս
պաղ քրտինք մը կը վազէր ճակտէս։
Օր մը երևակայութիւնս այն աստիճանի
այլալաժ էր որ բուն կարծես թէ տե-
սայ որ մարդ մը ինծի մօտ պուրակի մը
մէջէն երազաբայլ ընթացքով անցաւ։
Կ'ուզէի հետազօտել անտառը և ստու-
գել զայն, բայց կանոնէն արգելուած
էր այն, որով չէինք կրնար մեր չորս
կողմը հանդիպած բանի մը կամ անձի
մը հետ զբաղիլ։

Չկարենալով երկայն ատեն այս ցա-
ւագին վիճակիս մէջ տեսել, նորէն ա-
ղաչեցի արբային որ աւելի խիստ աշ-
խատութիւններ տայ ինծի, որպէս զի
ասոնցմով Աստուծոյ ցասուցեալ ար-
դարութիւնն հաշտեցնելով, աւելի զիւ-
րաւ քիչ մը հանգիստ ու հանգարտու-
թիւն գտնեմ։ Աբբայն ինքզինքը պատ-
րաստ ցըցուց զիս դո՛հ ընելու. միայն ը-
սաւ որ նոր և աւելի աշխատալի զբաղ-
մունք մը կը գտնէ, երբ հանդիսաւոր
ուխտս կատարելու ըլլամ, և հաստա-

տապէս կրօնքն ընդունելու ըլլամ։ Քիչ
ամիս վերջը այս ուխտն ալ կատարեցի,
և բողոքովին զաշխարհ թողլով, ան-
հրաժեշտ կերպով միացայ ընդ Աստու-
ծոյ։

Աբբան խոստմունքը պահեց, և վասն
սրբոյ հնազանդութեան՝ ապաշխարանք
մը դրաւ, որ մեծ նեղութիւն պատճա-
ռեց ինծի։

Կը շարունակուի։

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՀԱՒԱՇՄԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

Շատ հետաքրքրական է Հռոմայեց-
ւոց կրօնական կեանքը քննել։ Այս աղ-
գիս կրօնական գաղափարաց և սովու-
րութեանց մէջ՝ ոչ արևելեան ազգաց
մոլթ ու երևակայեալ այլաբանական
մեկնութիւնները կը նշմարուին, և ոչ յու-
նական վսեմ իմաստով քերթութիւնը.
այլ ընդհակառակն տղայական ու մոլթ
հիւսուածք մը արարողութեանց և բա-
ցատրութեան կերպերու, որ ժողովըր-
դեան աւելորդապաշտական ու երկչոտ
բնաւորութենէ ունի իր ծագումը, զոր
քուրմը իրենց շահուն գործածելով
ծաղկեցուցին։ Եւ սակայն զարմանք է
տեսնալ, ինչպէս այս ժողովուրդը՝ որ
զօրութեամբ բազկի և քաղաքականու-
թեան՝ կրցաւ այնքան յառաջադիմու-
թեամբ արիանալ, իր քաղաքական և
ընտանեկան կենաց մէջ ընդհակառակն
բազմապիսի դից և ոգւոց անապաշտու-
թեամբ ընկճեցաւ, ջանալով ամենայն
ոգւով անոնց երևակայեալ պահանջը-
ները հաճեցնել փութալու։

Եւ կը տեսնենք որ ժողովրդեան այս
աւելորդապաշտ կրօնական ոգին՝ մէկ
կողմանէ իշխեցող դասունմեծ ազդեցու-
թեան դուռ մը կը բանայ, մինչդեռ միւս
կողմանէ տէրութեան քաղաքականու-
թիւնը անանկ կը տիրէ ու կը կապէ
զժողովուրդը, որ գքուրմը իբր քաղա-
քական առաջնորդ մը կը նկատէ, և ա-
նոր համար զինքը խստիւ սուրբակարգ
դիրքի մը մէջ կը բռնէ։ Քուրմը՝ դից

գործին չէ, ոչ է միջնորդ մահկանացուաց ու զից. այլ տէրութեան ծառայ մը ու գործի:

Թուչնոց թուիչքը՝ զից կամաց յայտարար ըլլալուն, և անոնց մեկնիչներուն վրայ հաւատք ընծայելը շատ հին բան է: Հռոմայ պատմութեան առջի թագաւորը՝ նաև առաջին հաւահմայն եղաւ: Հռոմուլոս իր քաղքին յատակագիծը գծելէն առաջ, Պալատինեան բլուրը նստաւ, ուր՝ տասուերկու անգեղց թուիչքը, որ արևուն ելլելուն առտենը առջևէն թուչելով անցան, իրեն յայտարար եղան զից կամացը, որոց ընդունելի էր նոյն տեղը քաղաքի մը շինութիւնը՝ հանգերձ շինողին անուանակոչութեամբ: Նաև Նումա Պոմպիլիոս իր յաջորդը չնստաւ գահը՝ մինչև որ թուչնոց թուիչքը չքննեց, և իրմէն ետքը՝ պատրկաց դասէն չորս ոգի որոշուեցան իրը թարգմանք երկնից նշաններուն: Ասոնց պաշտօնը ամենակարևոր էր, անանկ որ թագաւորն անգամբռնադատուած էր անոնց մեկնութեանցը ուշ գնելու. Տարկուինոս Պրիսկոս զանց ըրաւ նոր ձիաւոր զօրաց խումբեր կազմելու, վասն զի հաւահմայն իրեն զուրցեց որ զիք հաւան չէին: Եւ այնուհետև առանց գուշակաց խորհուրդ հարցնելու, հասարակաց կարևոր գործի մը ձեռք չէին զարներ: Ուստի և պատրկաց դասն ալ շատ զգայուն էին այս ձրից՝ որ միայն իրենց դասէն ըլլան զից կամաց թարգմանները, որոնք թուչուններու միջոցաւ կը յայտնէին: Այս զից մասնաւոր շնորհքին համար էր որ պատրիկները ոգւով չափ հակառակեցան ռամկին տրիբունից, որ պատրկաց ու ռամկաց մէջ ամուսնութիւնը օրինաւորապէս հաստատել կ'ուզէին. և Քրիստոսէ 300 տարի առաջ յաղթական ռամկին պահանջելով՝ օրէնքով մը չորս պատրիկ գուշակաց վրայ՝ հինգ հոգի ռամիկներէն աւելցան: Սիլլայի ժամանակը 79 տարի նախ քան զՔրիստոս, մինչև տասնուհինգ ելաւ թիւերնին. և կայսրութեան ժամանակ այս պաշտօնիս ընտրութիւնը իրը պատուոյ տիտղոս մը փոխուելով, թիւը խիստ շատ ելաւ: Սակայն քուրմերը իրենց կարևոր պաշտօնը գործադրելու մէջ անկախ չէին, որով ամենայն զգուշութիւններն 'ի գործ դրուեցան որ այսպէս բազմացած գուշակաց ժողովը չըլլայ թէ քաղաքական անկախ կարևորութիւն մը ստանայ: Մանաւանդ թէ օրէնքը՝ գուշակաց ձեռքով հաւահմայութիւններու քննութիւններ ընելու իրաւունքը, միայն մեծ իշխանաւորաց պահած էր, ինչպէս հիւպատից, թագաւորաց, տիկտատորաց, պրետորաց, համարակալաց և այլն, և քըրմաց միջէն միայն մեծ քրմապետին, իրը կրօնից գլխաւոր: Նոյն իսկ գուշակները ուրիշ բան չէին ըներ եթէ ոչ այս իշխանաւորաց օգնել անոնց ըրած հարցմանցը պատասխանելով: Ասով ոչ թէ հանգերձալը փնտռել կ'ուզէին, այլ միայն զից կամքը խնդրել այն բանին մէջ որ իշխանաւորը ձեռնարկել կ'ուզէր. և շատ դէպքերու մէջ անանկ բացարձակապէս հարկաւոր կը սեպէին զից ստոյգ հաւանութիւնը, որ եթէ պակսելու ըլլար՝ ձեռնարկած գործ մը, իշխանութիւն մը, ընտրութիւն, և այլն, կրնար ժամանակ անցնելով ալ ապօրինաւոր սեպուիլ: Երբ ժողովրդականք կը գումարուէին իշխանաւորները ընտրելու, կամ իրենց ընտրութեանը ընկած ուրիշ գործ մը ընելու, կանխաւ միշտ այս գուշակները կը քննէին. նոյն պէս կը վարուէր նաև զօրավարը, որ երբ հրատարակած պատերազմի երթալու կը պատրաստուէր, դեռ զրահը չհագած՝ այս գուշակաց կ'երթար կը հարցընէր. նոյն բանը կ'ընէր նաև նորընտիր իշխանաւորը դեռ պաշտօնը չսկսած, և նոյնը ամենայն անձն որուն քաղաքական կամ կրօնական պաշտօն մը կը յանձնուէր. նաև տաճարի մը հիմնարկութիւնը կամ ինչ և իցէ հասարակաց տեղոյ կանգնու մը առանց գուշակաց հարցընելու չէին ըներ. անանկ որ բոլոր այն տեղուանքը որ այս արարողութեամբ կը նուիրուէին՝ սուրբ կը համարուէին. և եթէ հարկ ըլլար ապա ուրիշ բանի որոշել զանոնք,

նր իրը պատուոյ տիտղոս մը փոխուելով, թիւը խիստ շատ ելաւ: Սակայն քուրմերը իրենց կարևոր պաշտօնը գործադրելու մէջ անկախ չէին, որով ամենայն զգուշութիւններն 'ի գործ դրուեցան որ այսպէս բազմացած գուշակաց ժողովը չըլլայ թէ քաղաքական անկախ կարևորութիւն մը ստանայ: Մանաւանդ թէ օրէնքը՝ գուշակաց ձեռքով հաւահմայութիւններու քննութիւններ ընելու իրաւունքը, միայն մեծ իշխանաւորաց պահած էր, ինչպէս հիւպատից, թագաւորաց, տիկտատորաց, պրետորաց, համարակալաց և այլն, և քըրմաց միջէն միայն մեծ քրմապետին, իրը կրօնից գլխաւոր: Նոյն իսկ գուշակները ուրիշ բան չէին ըներ եթէ ոչ այս իշխանաւորաց օգնել անոնց ըրած հարցմանցը պատասխանելով: Ասով ոչ թէ հանգերձալը փնտռել կ'ուզէին, այլ միայն զից կամքը խնդրել այն բանին մէջ որ իշխանաւորը ձեռնարկել կ'ուզէր. և շատ դէպքերու մէջ անանկ բացարձակապէս հարկաւոր կը սեպէին զից ստոյգ հաւանութիւնը, որ եթէ պակսելու ըլլար՝ ձեռնարկած գործ մը, իշխանութիւն մը, ընտրութիւն, և այլն, կրնար ժամանակ անցնելով ալ ապօրինաւոր սեպուիլ: Երբ ժողովրդականք կը գումարուէին իշխանաւորները ընտրելու, կամ իրենց ընտրութեանը ընկած ուրիշ գործ մը ընելու, կանխաւ միշտ այս գուշակները կը քննէին. նոյն պէս կը վարուէր նաև զօրավարը, որ երբ հրատարակած պատերազմի երթալու կը պատրաստուէր, դեռ զրահը չհագած՝ այս գուշակաց կ'երթար կը հարցընէր. նոյն բանը կ'ընէր նաև նորընտիր իշխանաւորը դեռ պաշտօնը չսկսած, և նոյնը ամենայն անձն որուն քաղաքական կամ կրօնական պաշտօն մը կը յանձնուէր. նաև տաճարի մը հիմնարկութիւնը կամ ինչ և իցէ հասարակաց տեղոյ կանգնու մը առանց գուշակաց հարցընելու չէին ըներ. անանկ որ բոլոր այն տեղուանքը որ այս արարողութեամբ կը նուիրուէին՝ սուրբ կը համարուէին. և եթէ հարկ ըլլար ապա ուրիշ բանի որոշել զանոնք,

ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՀԱՒԱՀՄԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

պէտք էր արարողութեամբ սրբարար նուիրումը ետ առնուլ:

Պէտքէս էին այն նշանները՝ որոնցմէ զից կամբը կը գուշակուէր: Կար որ ինքնիրեննուն կը յայտնուէին, և կար ալ որ 'ի դից մասնաւոր խնդրելու էր: Կային երկնային նշաններ, ինչպէս փայլակ մը՝ որ դիտողին ձախակողմը փայլէր. կար նշաններ որ չորքոտանեաց միջոցաւ կը յայտնուէին. և մասնաւոր ուշադրութեամբ մը կը դիտուէին բնութեան ամեն փոփոխութիւնները, մարդուս ու կենդանեաց մարմնոյն հրէշաւոր զարտուղութիւնները, մթնոլորտի արտաքոյ կարգի երեւոյթները, և այլն: Սակայն զից հաճութիւնը մասնաւորապէս թռչնոց թռիչքէն կը գուշակէր, վասն զի օդու մէջ բնակելնուն պատճառաւ խորհրդաւոր էակներ կը համարուէին և զից աւելի մերձաւոր: Գիշերուան մութին ժամանակը այն իշխանաւորը որ զից հաճութիւնը կ'ուզէր հարցընել, գուշակին հետ մէկտեղ այն տեղը կ'ելլէր ուր թռչնոց քննութիւնը պիտոր ըլլուէր: Գիտարանը հասնելով, որ սովորաբար քննութեան որոշեալ տեղն էր, գուշակը երեսը դէպ 'ի արևելք դարձուցած, իր հովուական գաւազանովը օդուն մէջ երկու գիծ կը նշանակէր, մէկը հիւսիսէն հարաւ, միւսը արևելքէն արևմուտք. այս գծերս չորս կողմ կը ձևացնեն, զորոնք ետքը երկու գուգահեռական գծերով կը միացնէր հիւսիսէն արևելք, արևմուտքէն հարաւ. և այսպէս նուիրեալ միջոց մը կ'որոշուէր, որուն կեդրոնը ինքը կ'անցնէր, ու կը սկսէր դէպ արևելք աղօթել: — « Օղը հանդարտ է », կը հարցընէր իշխանաւորը. — « Օղը հանդարտ է », կը պատասխանէր գուշակը, եթէ արարողութիւնը՝ մկան մը կը ծումէն, աթոռի մը ճրճուալէն, կամ ուրիշ ինչեւիցէ աղմուկէ, որ ըստ քմաց իբր լսած կրնար հնարել, ընդհատած չըլլար: Յետոյ թռչնոց քննութիւնը կը սկսէր. լուրջ կերպարանքով նստած, կը դիտէր թէ ինչ թռչուններ կը տեսնուին, որ կողմէն կը թռչին, ինչ կ'ընեն, ինչ

ձայն կը հանեն. մէկ քանին, ինչպէս արծիւը՝ թռիչքին համար: Յետոյ իշխանաւորը երկրորդ հարցումը կ'ընէր. — « Ըսէ նայիմ, թռչունները նպաստաւոր են »: — « Նպաստաւոր են », կը պատասխանէր գուշակը, եթէ անակ դատած ըլլար. իսկ հակառակն ըլլալով, — « Ուրիշ օր մը պէտք է սպասենք », կը պատասխանէր: Պատասխանէն ետքը մէկէն ձեռնարկել ուղած գործին ձեռք կը զարնէր, կամ թէ չէ քանի մը օր կ'ուշացնէր: Արարողութիւնը ասով կը լմնար, բաւական էր որ նոր պարագայ մը գուշակութիւնները խափանելով, ուրիշ արարողութիւններ չպահանջէր:

Այս կերպով հին ատեն, և նաև մինչև վերջի ատենները, գուշակութիւնները կը քննէին, երբ Հռոմայ մէջ կատարուելու դիպուածոց վրայ էր խնդիր: Բայց երբ այս ժողովրդեանս իշխանութիւնը իրեն սահմաններէն դուրս տարածուեցաւ, երբ լատին զօրականները հեռու գաւառներ քայլերնին առին, և զօրագլուխները հարկ էր յանկարծական և կարևոր որոշմունքներ ընէին պատերազմի դաշտերու վրայ, Սիկիլիա կամ Ափրիկէ, Մակեդոնիա կամ Ասիա, հարկ եղաւ աւելի պարզ կերպեր հնարել զից հաճութիւնը քննելու համար: Թէ որ թշնամոյն երկրին մէջ հարկ ըլլար հաւահմայքը հարցնել, այն երկրին կտոր մը, շատ սովորական արարողութեամբ մը՝ հռոմէական հող կը նուիրուէր. բաց ասկէ սնապաշտութեան միջոցները չէին պակսեր աւելի դիւրին կերպեր գտնելու: Այսպէս քանի մը հաւ վանդակի մը մէջ կը փակէին՝ ու վրանին պահապան մը կը կենար. թէ որ պատերազմի օրը հաւերը իրենց տրուած կերակուրը անանկ անյաղութեամբ ուտէին՝ որ ծամուած ալիւրը կտուցներէն վար իյնար, այս նպաստաւոր նշան մըն էր, և հռոմէական զինուց յաղթութիւնը ապահով էր. եթէ ընդ հակառակն ծանր ծանր ուտէին, կամ թէ տրուած կերակուրը չկարենար զանոնք և ոչ վանդակէն

դուրս քաշել, հետեանքը ասոր հակա-
ռակը պիտոր ըլլար: Այս անտարակոյս
դեղացւոց մէջ ծնած աւերորդապաշ-
տական հաւատք մըն էր, և շատ զար-
հուրելի օրինակներ կը պատմուին զօ-
րագլխաց նկատմամբ, որ գէշ վերջ ու-
նեցան այն նուիրական նշանին ուշ գնել
չուղեղնուն համար: Այսպէս 249դ տա-
րին, երբ առաջին Պունիկեան պատե-
րազմը առանց ստոյգ վախճանի մը
սաստկաբար կը տեսէր, հաւերը չէին
ուզած վանդակէն ելլել այն առթին
մէջ՝ որ Պ. Կլոդիոս Պուլքեր՝ Դրեպանո-
նի մօտ կարգեղոնացւոց նաւատորմէն
փախուստ տալ չէր ուզեր. սակայն
Կլոդիոս յամառելով, դից և մարդկան
դէմ հպարտացած, ինչպէս իր ցեղէն
ամենը, հաւերը ծովը նետել տուաւ,
ըսելով. « Աղէկ ուրեմն, թէ որ ուտել
չեն ուզեր, թող խմեն »: Դից հաճոյից
դէմ եղած պատերազմին հետեանքը՝
կատարեալ պարտութիւն մը եղաւ, ու
րուն մէջ իննըսուն նաւ կորսուեցաւ:
Ասոր նման դէպք մըն ալ անկէ դար մը
առաջ հանդիպեցաւ Սամնիացւոց դէմ
եղած պատերազմին մէջ: Հաւապահը
փախաքելով սրտի մտօք պատերազմե-
լու, դից կամացը դէմ ստեց: Հաւերը՝
պատմածին համեմատ՝ անյազաբար
չէին կերած, այլ մանաւանդ կերակու-
րը մերժած էին: Բանակը յիրաւի փա-
ռաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ, սակայն
սուտ նուիրակը՝ դեռ պատերազմը չսկը-
սած՝ թշնամւոյ նետէ մը զարնուեցաւ
ինկաւ, առանց գիտնալու թէ ո՞ր կող-
մէն նետուեցաւ նետը:

Սակայն այս ջերմեռանդական սնա-
պաշտութիւնը, որուն գործածութեամբ
ըր՝ Հռոմայեցիք՝ ի սկզբան քաղաքակա-
նութեան պատճառաւ զեղծան, շատ
երկայն չտեսց: Շատ անգամ վար-
չութիւնը՝ իր խիստ պիտոյից պահան-
ջելովը հարկ էր որ շուտ որոշում մը ը-
նէր, բայց ըստ հարկաւորութեան նպաս-
տաւոր թուշուր չէր թուէր: Ասկէ այս
հետեցաւ, որ երբ ժամանակին պիտոյ-
քը կամ զօրաւոր կողմը հրաշքը կը
պահանջէին, մէկէն հրաշքը կը կատա-

րուէր. և ժամանակ անցնելով կրօնա-
կան արարողութիւնը աւելորդ հանդի-
սաւորութիւն մը համարուեցաւ, որուն
վրայ ամենէն քիչ հաւատք ունեցողը՝
արարողութիւնը կատարողն էր: Եղաւ
ժամանակ մըն ալ և անմիջապէս այս
հաւահմայութեան սկսելէն հինգ դար
ետքը, որ ծեր հռոմայեցի մը վկայեց թէ
երկու դուշակ որ դիպուածով ճամբան
մէկմէկու հանդիպելու ըլլան՝ դժուա-
րաւ կարենան պիտի ծիծաղնին զսպել:
Այս կերպով ժողովրդեան ուսելոց դա-
սը ծիծաղ կ'ընէր ռամկին աւերորդա-
պաշտութիւնը, որ և այնպէս իր շա-
հուն կը ծառայեցնէր՝ հաւատք ընծայել
ձեացնելով: Բայց յետոյ ապա, և գըլ-
խաւորապէս քաղաքական խառնակու-
թեանց ժամանակ, ժողովուրդն ալ սկը-
սաւ հաւատք չընծայել, բայց եթէ այն
ատեն որ երկնային նշանները իր փա-
փաքներուն, իր կրից և նախապաշար-
մանց կը համապատասխանէին: Այս-
պէս նախ վերցուեցաւ այն միջոցներու
ու գործիներու վրայ հաւատք ունենա-
լը, որոնցմով նախնեաց ջերմեռանդու-
թիւնը յուսացաւ դից կամքը իմանա-
լու. յետոյ թեթեւացաւ այն հաւատքը՝
որով կը կարծէին թէ դից կամքը մարդ-
կային գործոց մէջ կը մտնէ, և վերջա-
պէս նոյն իսկ դիք մտացածին ու վերա-
ցեալ էակներ սեպուեցան: Սակայն ա-
ւելի հին ատեններ եղան լուսաւորեալ
մտօք մարդիկ, որ ռամկին վրիպակնե-
րը արհամարհելով հանդերձ, կը հա-
ւատային այն գուշակին՝ որ հոգւոյն խո-
րին խորշերուն մէջ իր կայանքն ունի,
ու կը զգուշացնէ զմարդ իր ընելու կամ
չընելու բանին վրայօք: Ասոր ապացոյց
Բունաց քերթողահօր՝ Հեկտորին բեր-
նէն զուրցած խորին յարգութեան խօս-
քերը կրնան ըլլալ, Հռոմ՝ սուտ ու
խաբեբայ պատգամախօսութեանց քա-
ղաքն ըլլալէն քանի մը դար յառաջ.
որով Պուլիդամաս զՀեկտոր կը խրատէ
որ կռուին մէջ շատ առաջ նետուի,
երկնից տուած անյաջող նշանները պատ-
ճառ բերելով: